

BIJDRAGE

ROMAIN VANLANDSCHOOT

“ONZE TOESTAND DWINGT ONS TOT SPREKEN.”

BRIEF VAN CYRIEL VERSCHAEVE AAN

KARDINAAL MERCIER – 6 AUGUSTUS 1917

MERKWAARDIGE LOTGEVALLEN VAN EEN BRIEF

Wie het oorlogsdagboek (1915-1917) van Cyriel Verschaeve leest, door hem zelf betiteld als *Oorlogsindrukken*¹, kan in de definitieve versie van 1996, onder het nr. 92, kennis nemen van een korte notitie over ‘De brief aan de kardinaal’ (6 augustus 1917).²

Waarschijnlijk is de brief eerst in het Frans geschreven en pas later in het Nederlands vertaald. Het opzet liet Verschaeve dan geruime tijd liggen, niet goed wetend hoe deze brief Mgr. Antoine De Wachter, vicaris-generaal van de aartsbisschop, met residentie in Londen, kon bereiken en zo naar Mechelen doorgestuurd kon worden. In de herfst verscherpten dan de berichten over het repressieve optreden van de kardinaal tegen de activisten. Verschaeve besliste toen de tekst van 6 augustus nog wat bij te werken en de brief op een of andere wijze naar Londen op te sturen. We zijn dan begin november. De verzending is in geen geval gebeurd via de diensten van Mgr. Jan Marinis (1879-1942), hoofdaalmoezenier van het Belgisch leger, die herhaaldelijk in

1 Ze werden voor het eerst uitgegeven door de redactie (J.L. De Meester e.a.) van het *Verzameld Werk*, deel VIII, Brugge, 1961, pp. 3-268, onder de titel *Oorlogsdagboek 1914-1918*. Het betrof hier een erg slordige en onvolledige uitgave, zonder kritisch apparaat. Een definitieve en geannoteerde uitgave werd bezorgd door D. Vanacker & R. Vanlandschoot onder de titel *Oorlogsindrukken*, Gent, 1996, pp. 151-531. Daaraan werd een exhaustieve beschrijving toegevoegd van de handschriften, pp. 533-541.

2 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, p. 514. In *Verzameld Werk*, 1961, was deze korte tekst toegevoegd aan de aantekening 53 van 3 augustus 1917, nl. het bezoek van apostolisch vicaris voor het onbezette gebied, Mgr. François-Marie De Brouwer (1846-1927), aan Cyriel Verschaeve met als voornaamste gespreksonderwerp: de bedreigde positie van de kapelaan in Alveringem.

^ Cyriel Verschaeve in zijn werkkamer in Alveringem, ca. 1914. [ADV N, VFAL 319]

Alveringem vertoefde en Verschaeve scherp in het oog hield. In de correspondentie tussen Marinis en *De Wachter* is geen enkel spoor te vinden van deze aangelegenheid. Ook niet in het omstandige rapport van de hoofdaalmoezenier uit 1917-1918, gericht aan de kardinaal en handelend over de priesters aan het front in verband met de Vlaamse kwestie. Hij vermeldt daarin wel de nefaste houding van de kapelaan en diens grote invloed, maar de bewuste brief komt ook daar niet aan bod.³ Waarschijnlijk heeft Verschaeve gebruik gemaakt van de diensten van aalmoezeniers en brancardiers die voor een kort verlof naar Londen reisden.

De leiders van de Frontbeweging (de zgn. 'Legerleiding') besliste in januari 1918 de Nederlandse versie van de brief als pamflet onder de Vlaamse soldaten te verspreiden. Een tweede pamflet, eveneens met een tekst van Verschaeve, 'Bestuurlijke scheiding en activisten', volgde daarop. Dat was een bewerking van zijn dagboeknotitie van 5 mei 1917, 'De Raad van Vlaanderen', met een verregaande goedkeuring van de ac-

³ R. Boudens, Een rapport van hoofdaalmoezenier Marinis aan kardinaal Mercier, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 54, 1995, nr. 2, pp. 63-80. Het rapport is gedateerd op 1 februari 1919.

tivistische politiek.⁴ Het zijn deze en andere teksten (o.a. de brieven aan de koning) die de overlopers van 1 mei 1918, Jules Charpentier en Karel De Schaepdrijver, de 'sublieme deserteurs' over de IJzer brachten. Ik ga hier niet dieper in op de motivering van deze desertie, het betreft hier immers alleen de bochtige geschiedenis van het pamflet en zijn verspreiding. Bovendien heeft brancardier Carlos Van Sante, die de dagen voor zijn overlopen naar de vijand op 5 mei, lange gesprekken voerde met Verschaeve, vanuit de kapelanij 'vele documenten' meegekregen. Daaronder stak ook de brief aan Mercier. Volledigheidshalve moet hier aan toegevoegd worden dat het initiatief Verschaeve/Van Sante geheel buiten de frontleiding om is opgezet. Dat toont aan dat de kapelaan eigengereid te werk ging, maar bovenal veel belang hechtte aan zijn eigen teksten.⁵

Op die manier kregen de activistische leiders en de bezettende overheid de politiek-radicalen boodschap van Verschaeve in handen over de vernederlandsing van de Gentse universiteit en de inrichting van zelfbestuur voor Vlaanderen binnen België. De Duitse instanties vertaalden prompt de brief aan de kardinaal en stuurden, na een ondervraging door dr. Robert P. Oszwald, referent aan de *Politische Abteilung* in Brussel, deze vertaling door naar het *Auswärtiges Amt* in de Wilhelmstrasse in Berlijn. Titularis van het Ministerie van Buitenlandse Zaken was toen R. von Kühlmann, voormalig ambassadeur in Den Haag. In die functie had hij het activisme krachtdadig gesteund.⁶

Zo circuleerde de brief niet alleen bij de soldaten aan het front, maar ook in activistische kringen in Vlaanderen en in de diplomatieke kanalen tussen Berlijn en het Vaticaan waar het ging over de fel betwiste houding van de kardinaal tegenover het bezettingsregime. De Duitsers aarzelden niet om vanaf juli 1918, bij een laatste propagandistisch offensief, in Brussel een reeks brochures op te zetten om de buitgemaakte teksten te publiceren, in de zogenaamde *IJzerreeks*. Het eerste deel van die reeks had als titel: *De ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging*, met als nr. 5 de 'Brief aan kardinaal Mercier'. Vrijwel onmiddellijk daarop zag een tweede brochure het licht: *IJzerreeks. Open Brieven der Vlaamsche frontpartij*, met de bewuste brief op de tweede plaats. Hier is in de titel sprake van een 'partij', tegenover 'beweging' in het eerste deel. Nog een derde brochure werd in Brussel uitgegeven, *Vlaanderens weezang aan den IJzer*, het zogenaamde 'rode boekje', dat over heel Vlaanderen verspreid werd en het meeste commentaar kreeg in de geschiedschrijving over het activisme. In dit deel werd de brief aan Mercier niet meer opgenomen.⁷

4 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 494-506, onder het nummer 89; D. Vanacker, *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000, p. 307.

5 R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve. Biografie*, Gent-Tielt, 1998, p. 200 en nn. 74, 75.

6 R. Boudens, *Kardinaal Mercier en de Vlaamse beweging*, Leuven, 1975, pp. 192-193 en n. 218. Boudens heeft in Bonn AW 619/1 nagekeken: *Flamenpolitischer Bericht*, 1-15 augustus 1918.

7 R. Praet, *Verantwoording van de tekstuitleg*, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, "Alleen in u – o koning – geloven wij nog". *Open brieven van de Vlaamse frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2017, pp. 35-37.

De leiders van de Frontbeweging werden na 11 november 1918 al snel de leiders van een 'frontpartij'. Ze hadden het aanvankelijk moeilijk om mekaar terug te vinden na de bevrijding. Een deel onder hen nam het dagblad *Ons Vaderland* dat sinds de herfst van 1916 de meest uitgesproken flamingantische inzichten vertolkte, van Calais mee naar Gent. Het nummer van 2 december gaf onder de hoofding van het blad de namen van de acht vaste medewerkers (in alfabetische volgorde). Deze redactie was samengesteld uit twee subgroepen: zij die van het front terugkeerden zoals Hendrik Borginon, Frans Daels, Filip De Pillecyn, Jozef Simons en Cyriel Verschaeve (Adiel Debeuckelaere hoorde daar op dat ogenblik niet bij); en zij die in het land gebleven waren, Robrecht De Smet, Jozef Goossenaerts en Edward Vermeulen.⁸

Het is deze groep die snel daarop te Brussel een NV *Ons Vaderland* oprichtte met als hoofddoel een propagandacentrum op te starten, met schriften en brochures, onder de waarschijnlijk door Verschaeve aangebrachte leuze '*Storm en Drang*'. Centrale figuur in deze onderneming is inderdaad de kapelaan, die in het dagblad, tussen 25 januari en 12 augustus 1919, een reeks van twaalf bijdragen bijeen schreef, onder de titel *De Stem der Vlaamsche Dooden*. Dit was een pathetische oproep om de erfenis van de Frontbeweging te verdedigen tegen de in zijn ogen overmachtige belgicistische golf in het land. Hij ondertekende de anonieme stukken met 'Een levende onder die dooden'. Maar iedereen wist dat de auteur Cyriel Verschaeve was.⁹

Dit alles vormde het kader waarin een heruitgave van de 'Open Brieven' overwogen werd. De groep van *Ons Vaderland*, zowel als de NV, wilde de herinneringen aan het recente verleden achter de IJzer niet prijsgeven en beoogde enige distantie ten overstaan van het activisme dat in bijzonder kwalijke geur was komen te staan. Aldus verscheen in de reeks brochures de *Open Brieven van de Vlaamsche Frontpartij in het jaar 1917 en Vertoogschriften van het Vlaamsch Frontverbond*. De NV *Ons Vaderland* werkte hierbij samen met het Vlaamsch Comité in Den Haag (Jozué De Decker). De twee bekende stukken van Verschaeve kwamen er weer in voor: de tweede brief aan koning Albert (oorspronkelijk *Brief van de Vlaamsche soldaten aan den opperveldheer van 't leger*), nu als nr. 2 in de brochure; daarnaast de *Brief aan kardinaal Mercier*, als nr. 4.¹⁰

De samenstellers van de brochure met de 'Open Brieven' hadden teruggегреpen naar de tweede tekst uit 1918, *IJzerreeks. Open Brieven der Vlaamsche Frontpartij*. Het was de versie van de brief aan Mercier, teruggaand op het pamflet dat in handen was

— 8 *Ons Vaderland*, (nr. 1261), 2 december 1918, p. 1. Ik ga hier niet verder in op de redactiegeschiedenis van het blad, dit behoort tot de voorgeschiedenis van de Frontpartij.

9 Deze reeks werd zonder precieze data opgenomen in *Verzameld Werk*, deel VII, 1959, pp. 107-149. De volledige reeks in de oorspronkelijke kranteneditie moet nog bestudeerd worden.

10 R. Praet, *Verantwoording van de tekstuitgave [...]*, p. 37. De medewerking van het 'Vlaamsch Comité' betrof alleen het tweede deel, de vertoogschriften aan president Wilson, senator Cabot Lodge en de Afgevaardigden van de Vredesconferentie. Het is duidelijk dat deze laatste stukken die uit oktober en november 1919 dateren, later bijgevoegd zijn aan de Open Brieven.

gekomen van de activisten en van de *Politische Abteilung*. De brochure van 1919 van de NV Ons Vaderland bleef voor lange tijd als het ware het laatste woord. Evenwel verscheen twee decennia later, in augustus 1939, onder auspiciën van de vzw Bedevaart naar de graven den IJzer een nieuwe verzameling *Bijdragen tot de geschiedenis van de Vlaamsche IJzertragedie. De Open Frontbrieven*.¹¹

Het is deze uitgave van 1939 die in 2006 aangegrepen werd door de vzw IJzerwake om een nieuwe editie aan te bieden.¹² De samenstellers hebben hierbij, zoals Raf Praet reeds aangaf, de tekst van 1939 “*exact overgenomen in exact dezelfde volgorde*”, met uitzondering van de ‘Catechismus van de Vlaamse beweging’, dit is alweer een werkstuk van Cyriel Verschaeve – in maart 1918 voltooid, maar alleen in de uitgave van 1918(1) opgenomen.¹³ Deze Catechismus vormt het sluitstuk van Verschaeves politieke opvattingen zoals ze gegroeid zijn vanaf de ‘Brief aan kardinaal Mercier’. Dit is tussen augustus-september 1917 en maart 1918. Het is eigenlijk onbegrijpelijk dat de vzw Bedevaart de Catechismus niet geselecteerd heeft. 67 jaar later dook hij wel weer op in de uitgave van de vzw IJzerwake met betrekking tot de Open Brieven.

Na 1939 was het dus stil gebleven rond Verschaeve en Mercier. De uitgave van het *Verzameld Werk* (1954-1961) bood de gelegenheid om op de brief in te gaan. In de monumentale biografie (863 pp., gepresenteerd als deel I van het *Verzameld Werk*) ging de auteur, Dirk Vansina (1894-1967), zelf oud-frontsoldaat en betrokken bij de Frontbeweging, in nauwelijks iets meer dan twee bladzijden, in op de dagboekantekening van 6 augustus 1917 en op de betekenis van de brief. Opvallend weinig dus en zonder enige verwijzing naar de bronnen. In deel VIII werd evenwel de volledige tekst van de brief afgedrukt, met de expliciete verwijzing naar de brochure uit de *IJzerreeks* (1918).¹⁴

Het initiatief van de Vlaamse Vredesbeweging VOS en Aan de IJzer (met ondersteuning van het ADVN) gaf naar aanleiding van de honderdste verjaardag van de brief aan de koning de gelegenheid om alle ‘Open Brieven’, pamfletten en fragmenten in één bundel, in een definitieve canon te vatten, samengesteld met tekstkritische en historisch-wetenschappelijke accuratesse.¹⁵ Dit is ook gebeurd ten aanzien van de brief aan kardinaal Mercier. Meteen werd deze brief voorzien van een inleiding en

---

11 Zie het omslag van deze uitgave bij R. Praet, *Verantwoording van de tekstuitgave [...]*, p. 45. De initiatiefnemers wilden aan de vooravond van een nieuw wereldconflict waarschuwen dat zich geen tweede IJzerdrama mocht voordoen.

12 *Open Frontbrieven*, Antwerpen, 2006. Zie de uitvoerige recensie van Lode Wils in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 66, 2007, nr. 2, pp. 174-177.

13 Hij werd eveneens opgenomen in 1959 in het *Verzameld Werk*, VII, pp. 78-106. In aantekening 1, p. 78, deelt uitgever J.L. de Meester mee dat in 1919 een tweede uitgave te noteren valt, onder een gewijzigde titel, *Catechismus van den Vlaamschen Nationalist* met enkele verbeteringen (aangebracht door Verschaeve?). De tekst in het *Verzameld Werk* is evenwel deze uit 1918.

14 D. Vansina, *Verschaeve getuigt*, Brugge, s.d., pp. 321-323; *Verzameld Werk*, VIII, 1961, pp. 279-287.

15 R. Praet, *Verantwoording van de tekstuitgave [...]*, pp. 19-44.

situering van de brief in het leven van kapelaan Verschaeve en in de peripetieën van de Frontbeweging.¹⁶

De brief is het derhalve meer dan waard om bekeken te worden als een van de belangrijkste documenten uit het cruciale jaar 1917. Verschaeve wendt hier de stijlfiguur van de directe aanspreking aan, de zogenaamde retorische apostrof tot een afwezige persoon, die door de publieke bekendmaking de individuele aanschrijving overstijgt en kans biedt tot het uiten van wantrouwen en kritiek ten aanzien van het beleid van de kerkvorst in oorlogsomstandigheden.¹⁷ Deze bijdrage wil precies dit wantrouwen en deze kritiek scherp ontleden, situeren en verklaren in de dagen van 'de hete zomer'.

DE ONDERPASTOOR EN DE KARDINAAL

De kapelaan van Alveringem (sinds 1 november 1911), zoals Verschaeve gemeenzaam door soldaten, brancardiers en aalmoezeniers werd genoemd, had aanvankelijk weinig aandacht voor de uitspraken van Mercier over de Vlaamse beweging in het algemeen en de vernederlandsing van het middelbaar en hoger onderwijs in het bijzonder. De vooroorlogse jaren leken eerder zwijgzaam te zijn verlopen. Hij reageerde nauwelijks op de beruchte *Instructions* van oktober 1906, waarbij Mercier maatregelen nam voor een gedeeltelijke vernederlandsing van de colleges maar de weg afsloot voor een Nederlandstalige universiteit. Hij protesteerde niet in tegenstelling tot zijn vrienden priester Robrecht De Smet, oud-collega aan het Tieltse Sint-Jozefscollege en Emiel Vliebergh, hoogleraar te Leuven.

In de herfst van 1908 schreef Verschaeve een vrij omvangrijk opstel onder de titel *1830-1908*, een handschrift dat in de lade bleef liggen en in de handen van Lodewijk Dosfel kwam bij een ontmoeting in Tielt in de loop van 1912. Het handelde over de situatie van Vlaanderen en België na iets meer dan 75 jaar onafhankelijkheid.¹⁸ De tekst werd in februari 1918 door Dosfel onder de schuilnaam 'Willem van Saeftinge' in Gent uitgegeven. Zeker op één punt was de brochure in dat voorjaar niet verouderd. Er stond namelijk een passus in over het episcopaat en de universiteitskwestie. Verschaeve beschuldigde het episcopaat met Mercier aan het hoofd van onvergeeflijke 'dwalingen' omdat het verkondigde dat het Nederlands geen internationale uitstraling had en ongeschikt was als voertaal voor het secundair en hoger onderwijs. Een vernederlandste universiteit was in de ogen van Verschaeve een absolute voorwaarde voor de volksontwikkeling. Woordelijk zei hij: "*Zonder zijn hogeschool kan het [Vlaamse] volk zichzelf niet uitleven, zo gelijk God het door zijn schepping en geschiedenis gemaakt had, en*

¹⁶ R. Vanlandschoot, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]*, pp. 123-128 (inleiding), pp. 130-138 (tekst).

¹⁷ D. Vanacker, *De Frontweging [...]*, p. 200; R. Praet, *Verantwoording van de tekstuitgave [...]*, p. 22.

¹⁸ Zie daarvoor R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve [...]*, pp. 97-102; de tekst van Verschaeve in *Verzameld Werk*, VII, Brugge, 1959, pp. 3-53, gedateerd op 28 november 1908.

> Cover brochure in 1918 uitgegeven.
[ADVN, VBRB 1107]

dit moet het kunnen tot elke prijs.¹⁹ Deze passus had in het voorjaar van 1918 een bijzondere actualiteit, niet alleen voor Dosfel, tot hoogleraar benoemd aan de von Bissing-universiteit in Gent, maar ook voor Verschaeve, die niet alleen deze benoeming verdedigde, maar in deze universiteitskwestie regelrecht tegen de aartsbisschop inging.

Bijzonder aan de publicatie van dat opstel was hetgeen Dosfel in zijn kort inleidend commentaar geheel terzijde liet: de hoge verwachtingen die Verschaeve koesterde in zijn *'Slotdroom'*, dat zowel de aartsbisschop als de koning zich zouden inzetten voor een Vlaamse aanwezigheid in Zuid-Afrika. Transvaal werd zijn aanbeden land, het Afrikaner nationalisme zijn richtsnoer. Herhaaldelijk liet hij dit doorklinken in zijn oorlogsdagboek. Het is de proclamatie van generaal Christiaan De Wet van 28 oktober 1914 in Steenbokfontein waarbij de opstand tegen de eigen staat gelegitimeerd werd ten voordele van het volk. Het staatsrecht, zo zei De Wet, is ondergeschikt aan het volksrecht, dat van nature door God is beschermd.²⁰ Het was deze stelling die Verschaeve geheel tot de zijne nam. Zij dook in zijn oorlogsdagboek herhaaldelijk op en de tegenstelling tussen 'volk' en 'staat' zal hij uitgebreid in zijn open brief aan kardinaal Mercier aanwenden. De opstand van een volk tegen een verdrukende staat is gewettigd en geheiligd.

19 *Verzameld Werk*, VII, p. 44; D. Vanacker, *Cyriel Verschaeve aan het IJzerfront*, in: D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogs-indrukken [...]*, pp. 12-13. Spatiëring van Verschaeve.

20 Het gaat hier om de zgn. Maritz-rebellie van 13-14 oktober 1914, met de weigering op te trekken tegen Duits-West-Afrika (Namibië), zoals bevolen door president Louis Botha, trouw bondgenoot van Engeland. De verklaring van Steenbokfontein werd door prof. Cornelis van Vollenhoven (1874-1933), specialist internationaal Volkenrecht, in een brochure *De drie treden van het volkenrecht*, Den Haag, 1918, bijzonder positief beoordeeld en als 'Bijlage' op p. 90 gepubliceerd. Over Van Vollenhoven zie K. vanden Steenhove, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, I, 1979; *Het Vlaamsche Nieuws*, IV, nr. 201, 28 oktober 1918, p. 1-d, had het over deze brochure, zonder evenwel Zuid-Afrika te vermelden.

De opvattingen van Verschaeve over ras-natie-staat lagen al vast in 1908. België was duidelijk 'een staat, zelfs een natie, maar geen nationaliteit'. Daniël Vanacker heeft er echter op gewezen dat de kapelaan schatplichtig was aan de opvattingen van prof. Emile de Laveleye (1822-1892) in zijn *Gouvernement dans la démocratie* (1891, tweede uitgave in 1896). De Laveleye maakte onderscheid, met betrekking tot de natie, tussen een *nationalité volontaire* en een *nationalité naturelle*.²¹ Het eerste begrip betrof een natie, gevormd door historische herinneringen en gedreven door gemeenschappelijke belangen. Ze werd door Henri Pirenne geconsacreerd in *La Nation Belge* (1899), voorafgaand aan zijn monumentale *Histoire de la Belgique*, die vanaf 1900 begon te verschijnen. De brochure werd door de Brugse bisschop voorgeschreven in alle diocesane colleges ter verdieping van de lessen geschiedenis. Het oeuvre van de Luikse hoogleraar De Laveleye werd door Mercier soepel geïntegreerd in de neothomistische nomenclatuur over vaderlandsliefde en staat.²²

Verschaeve kiest voluit voor de *nationalité naturelle*, omdat hij die integraal kan toepassen op Vlaanderen. Het is deze *nationalité naturelle* die voortdurend opduikt in het oorlogsdagboek. Samengevat kan men stellen dat deze opvatting als een rode draad loopt doorheen zijn publicatie vanaf het commentaar op de eerste herderlijke brief van Mercier in oorlogstijd (25 december 1914), waarbij hij openlijk in het verzet gaat tegen de Duitse bezetting²³, over de vele enthousiaste uitlatingen met betrekking tot het Afrikaner nationalisme, tot in Verschaeves epistel van 6 augustus 1917.

Wanneer de kapelaan op 25 januari 1915 zijn eigenlijke dagboek aanvat, ligt de Franstalige versie van de herderlijke brief op zijn werktafel. Hij schrijft deze datum op het manuscript hoewel bij nader toezicht enkele invoegingen in de tekst doorgaan tot in juli. Verschaeve is langdurig met dit kerkelijke document aan de slag geweest. Het is zijn eerste confrontatie met de kardinaal. De brief maakte bij hem grote bewondering los, maar ook kritische terughoudendheid. Hij kwam over als "een vuurbaak in de nacht". Breedvoerig gaat Verschaeve in op de moraaltheologische formuleringen over dulden of zich verzetten. Zoals zovelen voelde hij zich aangesproken door een gedurfde stelregel (hij citeert uit het Frans): "*Ce pouvoir [de Duitse bezettingsmacht] n'est pas une autorité légitime, et dès lors, dans l'intime de votre âme, vous ne lui devez ni estime, ni attachement, ni obéissance*". Het veroorzaakte bij Verschaeve "dankbaarheid jegens de kardinaal bij 't lezen van dit woord".

21 D. Vanacker, *Cyriel Verschaeve aan het IJzerfront* [...], pp. 10-11. H. Van Velthoven, *E. de Laveleye en de Vlaamse Kwestie*, Gent, 1992; M. D'hoker & R. De Schrijver, *Laveleye, Emile V. de*, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielt, 1998, pp. 1806-1807.

22 Zie de collectieve brief van het episcopaat dd. 6 januari 1910, n.a.v. het overlijden van Leopold II en het aantreden van Albert I: K. Van Isacker, *Herderlijke brieven over politiek*, Antwerpen, 1969, pp. 84-86 (nr. 34).

23 Zie de meest recente behandeling van dit verzet bij J. De Volder, *Kardinaal verzet. Mercier, de Kerk en de oorlog 14-18*, Tielt, 2014, pp. 32 e.v. Het commentaar van Verschaeve dateert van 25 januari 1915 zoals verder besproken wordt.

Die dankbaarheid verschraalde echter snel. Ging zijn aandacht eerst naar de *Endurance*, hij struikelde al snel over het *Patriotisme* van zijne eminentie. Hij stoorde zich aan de gepurperde definities van 'vaderland' en 'staat'. Zij waren hem te strak, te abstract, te dicht bij Thomas Van Aquino, de geofficialiseerde patroon en autoriteit van de christelijke filosofie. Nooit, ook niet in zijn opleidingsjaren had hij zich thuis gevoeld in het Roomse systeem van het neothomisme, sinds paus Leo XIII in volle opmars.²⁴

Verschaeve koos een andere autoriteit, een uit de negentiende eeuw, de Engelse kardinaal John Henry Newman (1801-1890). Sinds jaar en dag grasduinde hij in diens *Grammar of Assent*. Het is naar dat werk dat de kapelaan verwijst en waaruit hij citeert in de dagboek aantekening van 25 januari 1915. Newman geeft daar in de filosofische benadering van het geloof het volle pond aan de subjectieve aanvaarding of *assent*.²⁵ Verschaeve had een editie uit 1903 (het werk was in 1870 verschenen). Hij volgt in de aantekening de tweeledigheid door de Engelse kardinaal aangegeven. Het strakke systeem, beheerst door een *notional assent*, als conclusie van logisch-wetenschappelijke deductie, staat tegenover een *real assent*, resultaat van een spontane en subjectieve toe-eigening.²⁶

Onmiddellijk na deze newmaniaanse belijdenis, doopte Verschaeve zijn scherpste pen in de inkt. Hij herinnerde zich plots de uitspraak van de kardinaal die in zijn ogen sinds 1909 tot aan het uitbreken van de oorlog, de Vlaamse eisen had afgedaan als verwerpelijke '*querelles des races*', en dat die nu, met de sacrosancte '*union sacrée*', geheel overbodig geworden waren. Hij kon deze denigrerende woorden van Mercier niet meer vergeten en was er overigens zeker van dat de '*querelles*' nog zouden toenemen. Inderdaad, nadien werden de kwesties rond de oprichting van de Gentse universiteit, op Duits bevel en met activistische medewerking en de kwestie van de bestuurlijke scheiding onder dezelfde curatele, de hardnekkigste *querelles* achter het front. Verschaeve zou er zich in vast bijten.

EEN SPANNENDE WEEK IN AUGUSTUS 1917

Al die oorlogsmaanden lang heeft hij dicht bij de soldaten geleefd, met velen diepgaande gesprekken gevoerd. Zijn kapelanij fungeerde voortdurend als zenuwknoppunt van het ellendige oorlogsgebeuren. Hij wist wat de simpele piotten leden en hoe betekenisvol hun offer was voor land en volk. Hij hield met zijn goed geheugen dat korte zinnetje uit *Patriotisme et Endurance* de hele oorlog bij: "*Nos soldats sont nos sauveurs*". En hoe Mercier datzelfde zinnetje in Sint-Goedele te Brussel op 21 juli 1916,

— 24 R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve [...]*, pp. 21, 114, 127, 154, 253, 272, 315.

25 De volledige titel luidt: *An Essay in Aid of Grammar of Assent*. Zie I. Fernandez, *La grammaire de l'assentiment: on a raison de croire*, in: *Communio, Internationaal Katholiek Tijdschrift*, jg. 35, 2010, nr. 6, pp. 133-144 (themanummer 'De Kerk geloven').

26 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 290-297, p. 502. Zie ook R. Boudens, *Two cardinals. John Henry Newman, Désiré Mercier*, Leuven, 1995, passim.

met ampele uitleg omgaf, las Verschaeve in de patriottische pers (vermoedelijk in *Le XXe Siècle*).²⁷

Voor de kardinaal had '*nos sauveurs*' religieus-katholieke betekenis, geput uit de christelijke verlossingsleer. Verschaeve kende dit ook vanuit zijn theologische opleiding. Mercier paste dit toe in strikt Belgische zin, Verschaeve zag het verlossende lijden in een exclusief Vlaams perspectief. Het verlossende lijden en sterven van de soldaten gold Vlaanderen. Zij betaalden daarvoor een hoge prijs: niet alleen bevochten zij de vijand, zij werden ook gekwetst in hun ziel door de minachting van de kant van hun oversten en door heel het Franstalige legersysteem. Dat was de diepere betekenis van het befaamde distichon: '*Hier liggen hun lijken als zaden in 't zand, hoop op den oogst, O Vlaanderen*', en zijn onverdroten ijver voor de zerkjes van Heldenhulde.²⁸ Dit zijn aspecten waar in deze bijdrage niet verder wordt op ingegaan. Alleen dit: het distichon werd in de stillte op de voutenkamer van zijn kapelanij neergeschreven in dezelfde dagen als wanneer de roemruchte rede klonk op de kansel in de Brusselse hoofdkerk.

Verschaeve beseftte dat de situatie in het leger kon leiden tot gevaarlijke spanningen. De Vlaamse 'intellectuelen' aan het front, zij die het gemakkelijkst toegang hadden tot die zoveel besproken voutenkamer van Verschaeve, brancardiers, aalmoezeniers, dokters, onderwijzers, gestudeerden, roerden zich te allen kante in studiekringen en bonden, vergaderingen en kranten. Dat alles kreeg een slag toen de nieuwe stafchef van het leger, generaal Louis Ruquoy, op 11 februari 1917 met één pennentrek dit verenigingsleven verbood. Verschaeve reageerde woest. Reeds op donderdag 12 februari vatte hij de redactie aan van een uitvoerige aantekening, die hij pas eind april voltooidde, gevoelig als hij was voor de verdieping van het ongenoegen. Hij volgde dat nu dagelijks. "*De opschudding is groot onder de jongens*". Meteen wilde hij dat alle onheil aan en achter het front in kaart werd gebracht. Hij was ervan overtuigd dat een 'binnenlandse vijand' ageerde, gepersonifieerd in de Stafchef en de Militaire Veiligheid. Toen ging hij over tot een regelrechte oorlogsverklaring. Het ogenblik is aangebroken waarop alle soldaten mee in het Vlaamse gelid moesten opstappen in de strijd aan het front. De toekomst moest 'nu' voorbereid worden. "*t leger zal uit de strijd terugkomen met een oplossing voor België (...) We beginnen een onafzienbaar lang tijdperk van onze historie...*" Verschaeve verwachtte daarbij dat iedereen zijn visie deelde en waarschuwde voor scheuringen in de gelederen.²⁹

De beroering aan het front uitte zich in de verspreiding van (anonieme) pamfletten. Daar zaten ook teksten van Verschaeve bij, zelfs met fragmenten uit zijn oorlogsdagboek. Zoals bv. dat van 17 september 1916 onder de titel *Indrukken nopens de vervlaam-*

27 Voor de Nederlandstalige tekst, zie: *De Stem uit België*, II, nr. 47, 11 augustus 1916, p. 2-ab: 'Toespraak van Z. Em. Kardinaal Mercier, in Sint-Goedele 21 juli 1916'.

28 Zie F. Seberechts (red.), *Onsterfelijk in uw steen. Soldatengraven, heldenhulde en de Grote Oorlog*, Antwerpen, 2016, pp. 41-48.

29 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 487-491.

sching der Gentsche hoogeschool. De aanleiding was het manifest van een honderdtal activisten uit het bezette gebied die in een Hoogeschoolbond de Duitse maatregel accepteerden. De kapelaan keurde in een emotionele evocatie van een aantal vrienden-ondertekenaars hun houding goed. Het pamflet circuleerde reeds sinds eind 1916, begin 1917. Aan de tekst werd een gedicht toegevoegd: *Lied van de Vlaamsche soldaten*, over de onderdrukking in het leger. De tekst was door mej. Marie-Elisabeth Belpaire voor *De Belgische Standaard* geweigerd vanwege zijn veel te scherpe taal. Het lied circuleerde echter aan het front en werd aan het pamflet van 17 september 1916 toegevoegd.³⁰

Daarmede zette Verschaeve een belangrijke stap die toch zou leiden naar verdeeldheid in de Frontbeweging, tussen hen die de Duitse maatregel wel wilden dulden en de overgrote meerderheid die het einde van de oorlog wenste af te wachten om het Gentse vraagstuk op te lossen. Maar de taal van de kapelaan werd met de dag radicaler en hij verbrandde alle schepen achter zich. Hij had zich definitief gekeerd naar het activisme.³¹ Op 5 mei 1917 schreef hij De Raad van Vlaanderen naar aanleiding van de Duitse maatregel over de bestuurlijke scheiding in België. Ook hier ging hij verregaand mee. Ik beperk mij tot een citaat: *“De Vlamingen-activisten [zijn] met politieke behendigheid voor hun landsbestuur getreden. Zij hebben namelijk van de toestanden een doelmatig gebruik gemaakt, hebben niet alleen de hoofdvragen die 't Vlaamse leven gelden en het volle ruimte geven zo ze opgelost worden, klaar en duidelijk gesteld, maar er daadzaken van gemaakt.”*³² Met andere woorden, ze hebben gelijk gehad.

Met deze twee kernstukken, dat van 17 september 1916 en dat van 5 mei 1917, positioneerde Verschaeve zich diametraal tegenover de inzichten en de maatregelen van de kardinaal, die het activisme in de scherpste bewoordingen veroordeelde. Maar de tijd brak nu aan van de 'Open Brieven', waarin de kapelaan een rol van eerste rang zou spelen. De aantekening van 17 september kan doorgaan voor een eerste insteek, voornamelijk dan over de klachten van de soldaten. De aantekening van 5 mei en de gesprekken die Verschaeve met de vele kopstukken van de Frontbeweging voerde, verhaastten nu het opstellen van de brief aan de koning, op 11 juli in de openbaarheid gebracht.

——— 30 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 467-471, aldaar gedateerd op 18 september. R. Praet, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *“Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]*, pp. 87-94, dateert op 17 september, en geeft ook de tekst van het *Lied*. De laatste vier verzen klinken als volgt:

“Wij, Vlaamsche soldaten, wij zingen een lied
Het bitterste in bitteren tijd,
Van zielsverontwaardiging, druk en verdriet
Van woede...maar nimmer van spijt.”

31 R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve [...]*, p. 188.

32 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 495-506 (citaat op p. 499).

Vanaf eind mei, begin juni grepen op verschillende locaties geheime vergaderingen plaats, onder leiding van korporaal Adiel Debeuckelaere, die zich opwerkte als leider van de Frontbeweging. Verschaeve is niet direct betrokken bij de redactie. Maar het is ondenkbaar dat hij niet uit eerste hand geïnformeerd was. Vooreerst is veruit het grootste gedeelte van de brief gevuld met een eindeloze klachtenlijst, een uitvergroting van het *Lied der Vlaamsche soldaten*, sterk appellerend aan het rechtsgevoel van de vorst. Het tweede en veel kortere deel behandelt de politieke pijnpunten. Daar gaat het op de eerste plaats over de Gentse universiteit. De briefschrijvers volgen haast letterlijk de uitspraken van Verschaeve. *“De Vlamingen hebben aangenomen, zij hebben welgedaan. Wij hoeven ons niet te bekommeren om de inzichten van den vijand, we weten dat het een levensrecht is. Luister naar de woorden van een onzer voormannen.”*

Die voorman is de niet genoemde kapelaan Cyriel Verschaeve en zijn boodschap is die van 17 september 1916. De passus over het gewetensconflict bij de vrienden van de kapelaan in het bezette gebied die het activisme aankleefden, laat aan duidelijkheid niets te wensen over.³³ De briefschrijvers en de kapelaan hebben dus opvattingen die volkomen tegengesteld zijn aan die van het Hof, van de regering in Le Havre, van het opperbevel van het leger en van het aartsbisschoppelijk paleis te Mechelen. Daar was Verschaeve zich ten zeerste van bewust. Hij was echter een onverbeterlijke doorzetter.

Eens de brief aan de koning op 11 juli verspreid, begon een tijd van angst en ongeduldig wachten op een (publiek) antwoord, dat er sowieso niet kon komen. De onzekerheid groeide bij de kopstukken en men verzocht Verschaeve een tweede brief te schrijven, *“van de Vlaamsche soldaten aan de Opperbevelhebber van 't leger Koning Albert”*. De tekst was veel beknopter, meer geserreerd, duidelijker. *“Wij hadden op een antwoord gewacht”*, zo staat in de aanhef, *“en het is niet gekomen”*. Terecht vermoedde Verschaeve dat er specifieke redenen bestonden voor het zwijgen van de koning. Toch accepteerde hij dit niet. *“Onrecht onder den oorlog is zaad van nog zwaarder onrecht na den oorlog.”*

In felle bewoordingen klaagde hij de regen van straffen aan die op 11 juli was gevolgd. Hij is niet mals voor de censuur: *“dat verbittert ons”*. Over de politieke vraagstukken met betrekking tot Gent of tot de bestuurlijke scheiding sprak hij niet. Alleen verwees hij voorzichtig naar de vredesboodschap van de Amerikaanse president Woodrow Wilson.³⁴ Ook *“wij strijden voor 't recht en 't beginsel der kleine keren en der kleine nationaliteiten”*. En hij besloot aldus: *“Geef ons recht, bescherm ons recht, de historie zal U hierom grootheid geven en uw Vlaamsche volk eeuwige erkentelijkheid”*.³⁵

——— 33 R. Praet, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *“Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]”*, pp. 120-122.

34 Hij had reeds op 24 januari 1917 in een aantekening neergeschreven: *“President Wilsons vredesbemoeiing levert stof aan alle kranten”*, D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, p. 484.

35 R. Praet, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *“Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]”*, pp. 120-122.

Deze tweede brief aan de koning is tot stand gekomen in de eerste week van augustus, ten laatste tegen woensdag, 8 augustus. Verschaeve was zich terdege bewust van de bijzondere regeringscrisis die in Le Havre woedde. Net een week voordien had de vorst aan premier Charles de Broqueville laten weten dat hij, met in achtning van zijn koninklijke prerogatieven, generaal Armand de Ceuninck, bevelhebber van de Zesde Legerafdeling, benoemd had tot minister van Oorlog, en dat hij op deze benoeming niet meer zou terugkomen. Koning en generaal waren het volstrekt eens over de rol en de praktijk van de Veiligheidsdiensten. Daar was geen speld tussen te steken en het beloofde weinig goeds voor de komende tijden. Deze benoeming ontnam de laatste illusie dat Albert de ware toevlucht kon zijn voor de klagende soldaten zoals de stellers van de Open Brieven verhoopten.³⁶

Verschaeve zag de bui hangen. Twee dagen later, 3 augustus, stond Mgr. François-Marie De Brouwer (1846-1927), apostolisch vicaris van het onbezette België, aan de deur van de kapelanij. Eigenlijk was hij gestuurd door premier De Broqueville (op aandringen van de Veiligheidsdiensten) met het verzoek Alveringem te verlaten en naar Frankrijk uit te wijken, ver van het IJzerfront vandaan. Mgr. De Brouwer intervenueerde bij de premier maar liet in een briefje enkele dagen later blijken dat de ministeriële wissel van 4 augustus alles in de war stuurde. Verschaeve begreep toen helemaal de ernst van de situatie.³⁷ Zijn besluit stond nu vast. Niet alleen de koning, maar ook kardinaal-aartsbisschop Mercier, die hij in zijn dagboekantekeningen niet gespaard had, en paus Benedictus XV, van wie hij veel verwachtte, wilde hij aanschrijven. Het waren twee kerkleiders die – zo meende hij – beslissend konden tussenkomen ten voordele van de toekomst van Vlaanderen, al had hij ten aanzien van Mercier maar weinig illusies meer.

In zijn oorlogsdagboek noteerde Verschaeve op 6 augustus (na de politieke crisis): *“Nu had ik te doen met den minister die de soldaten van de Zesde Legerafdeeling ‘Groene Pier’ noemden [hij droeg een uniform met een groene zoom], als volmaakt staal uit de militaire winkel...”*. De generaal was duidelijk zijn man niet. Uit verhalen van de soldaten wist hij al langer hoe hardvochtig de legeroverste kon optreden: *“veldheer op zijn Pruisisch”, “die den geest van ‘t Prussianisme ingezwolgen had”*.³⁸ Een ironische Verschaeve persifleerde hierbij de karrenvrachten propaganda van de strijd tegen het militaristische en door Pruisen gedomineerde Duitsland, zoals die in kranten en brochures sinds 4 augustus 1914 de wereld overspoelde.

“Over veel dagen”, zo ging hij op 6 augustus verder, *“zal ‘k misschien niet meer te beschikken hebben”*. Hij vreesde dus toch nog aangehouden te worden. *“Aan ‘t werk dus! Twee*

36 K. Velaers, *Albert I. Koning in tijden van oorlog en crisis 1909-1934*, Tielt, 2009, p. 405; K. Velaers, *De Open Frontbrieven en Albert I*, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *“Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]”,* pp. 97-100.

37 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, pp. 510-514.

38 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, 1 september 1916, p. 464.

zaken, die me al lang in 't hoofd hingen: de H. Vader met de Vlaamse Beweging bekend te maken en kardinaal Mercier de voorlichting bezorgen die hij in zijn toespraken tot de seminaristen altijd van onderhorigen vraagt.³⁹ "Het eerste scheen moeilijk, haast onbereikbaar; 'k besloot toe te zien of er zich een gelegenheid zou voordoen. Het tweede zou (...)". In het manuscript ontbreken hier enkele regels.⁴⁰ Het leek dus of Verschaeve aarzelde om naar de paus te schrijven, hij zag geen onmiddellijke communicatieweg naar Rome. Evenwel zouden vrienden aalmoezeniers en brancardiers de reis naar de eeuwige stad maken en documenten meenemen en bezorgen aan de hoge instanties van het Vaticaan.⁴¹ Waren er nog aarzelingen voor een brief aan de kardinaal? Voorlopig liet hij het Rome-project rusten (tot in het najaar) en concentreerde zich op wat misschien zijn moeilijkste opgave was tijdens de oorlog.

Verschaeve had geluk. Diezelfde 6 augustus kreeg hij het bezoek van brancardier Paul Sobry (1895-1954), oud-leerling van het Ieperse Sint-Vincentiuscollege, en bij het begin van de oorlog uitgeweken naar Londen en Limerick (Ierland), om zijn filosofische en theologische studies verder te zetten. In de Engelse en Ierse seminaries waren de handboeken van Mercier, de vier delen van de *Cours de Philosophie* (1892-1899) in Engelse vertaling volop in gebruik. Sobry had dus een uitstekende kijk op de wetenschappelijke inzichten van de kardinaal. De jonge man arriveerde eind 1915 aan het front als brancardier in de sector Diksmuide-Steenstrate, zodat hij gemakkelijk Alveringem kon bereiken en een bezoek brengen aan de kapelaan.⁴² Verschaeve had van dat monumentale vierdelige werk zeker het derde gelezen, *Psychologie* (1892), hij zou er in zijn brief naar verwijzen (cf. infra). Met de intelligente Sobry kon hij dus vrijelijk over alle controverses omtrent Mercier van gedachten wisselen. Zij gingen samen aan de slag, op de voutenkamer.

ONVERSCHROKKEN CRITICUS

In de brief springen twee essentiële kenmerken in het oog. Vooreerst de bijzondere aandacht voor de publicaties van de kerkvorst en de vele mandementen en onderrichtingen in oorlogstijd. Verschaeve heeft veel teksten gelezen. Voor deze laatste had hij ruim beschikking over zowel de Franse als de Nederlandse dag- en weekbladen, die bijzonder snel de boodschappen van de kardinaal, soms in extenso brachten. De sporen van deze lectuur zijn in de *Oorlogsindrukken* veelvuldig aanwezig.⁴³ Tot zevenmaal

39 Verschaeve verwijst hier naar *A mes séminaristes*, Bruxelles, 1908, een wereldwijd bekend geschrift dat ook in het Nederlands (1909) en in veel andere talen vertaald werd (13de Franse editie in 1913). Welke uitgave hij gelezen heeft, is niet bekend.

40 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken* [...], p. 514.

41 Zie verder de bijdrage van Frans-Jos Verdoodt, *Roma locuta, causa finita?*

42 H. Florquin & B. Van Causenbrouck, *Sobry, Paul*: in: NEVB [...], pp. 2773-2774. Sobry was later o.m. leraar retorica aan het Klein Seminarie van Roeselare (1924-1930), hoogleraar aan de KUL (1932) en instigator van het eredoctoraat voor Verschaeve (1937).

43 Zo nr. 27, 10 januari 1915, pp. 290-297; nr. 40, 24 juni 1915, p. 371; nr. 52, 23 januari 1916,

^ Cyriel Verschaeve en prof. dr. Paul Sobry in Leuven voor de uitreiking van het eredoctoraat van de KUL aan Verschaeve, 7 november 1937. [ADV N, VLBL 47]

toe verwijst hij in zijn brief naar expliciete uitspraken van de aartsbisschop. Vervolgens ontwikkelt Verschaeve een scherp dispuut over de grenzen van het christelijke geloof, de kerkelijke discipline en de vrijheid van politieke overtuiging, toegepast op de Gentse kwestie en het mogelijke zelfbestuur in België.

In de aanvang van de brief staan doelbewust twee lovende opmerkingen. Om te beginnen citeert hij een belangrijke zin uit de ons reeds bekende homilie van 21 juli 1916: *“De grote bewerkers van de Belgische grandeur, dat zijn de soldaten”, de ‘sauveurs de notre patrie’*. Het zijn de soldaten, de piotten in het slijk van de IJzer die Verschaeve steeds voor ogen staan. Het is een emotioneel sterk beladen woord, indringend over de situatie achter de IJzer, een woord dat Verschaeve eveneens diep beroerde.

Vervolgens spreekt hij de lof uit voor het moedige document van 24 november 1915 (de kapelaan volgt niet de chronologische orde van de geschriften van Mercier): de brief aan het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse episcopaat, vanwege het bikkelharde requisitoir tegen het door Duitsland gepleegde onrecht en de gruwelen van augustus

---

pp. 421-422; nr. 53, 25 januari 1916, p. 427; nr. 91, 3 augustus 1917, p. 511; nr. 92, 6 augustus 1917, p. 514; nr. 97, 21 augustus 1917, p. 530.

1914. Niemand heeft zoals Mercier, zo stelt Verschaeve, zulk openlijk protest uitgesproken, een protest dat “*U in de ogen van heel de wereld deed stijgen*”. De kapelaan is hier veel explicieter dan in zijn dagboek aantekening van 23 januari 1916.⁴⁴

Na deze uitgebreide *captatio benevolentiae* keert Verschaeve terug naar de tekst van de homilie, die hem zwaar op de maag is blijven liggen. De passus over Thomas van Aquino, “*le docteur le plus autorisé de la théologie chrétienne*”, accepteert hij niet. Mercier heeft de Aquinaat “*zoo geniaal in het licht gesteld*” door zelf als “*allerhoogste wijsgeer*” zijn leer te herformuleren. Helaas geeft, volgens Verschaeve, dit zo bewonderde rationele systeem onvoldoende toegang tot de existentiële dimensie van het menselijk bestaan en zeker niet tot het ondragelijke lijden van de soldaten. Hij is het volstrekt oneens met deze ‘allerhoogste wijsgeer’ uit Mechelen.

“*Wij willen geen verwaand geredeneer met U*”, zo vervolgt hij verder. Een uitspraak die niet het bewijs levert van nederigheid, wel van een haast denigrerende en polemische allure. Verschaeve wil wel de degens kruisen met zijn filosofische opponent. In de aanval op het thomisme gaat hij te rade bij wat hij de ‘moderneren’ noemt. Zij het dan dat hij niet zo beslagen ten ijs komt als zijn eerbiedwaardige tegenstrever. Hij houdt het bij een zwakke aanduiding omwille van zijn oppervlakkige lectuur van eigentijdse literatuur en filosofie.

Voorzichtig wijst de kapelaan naar enkele markante begrippen van de toenmalige wijsbegeerte. Die heeft het over ‘directe voeling’ en inleving in de werkelijkheid, een nauwelijks verholen aanduiding van de *intuition directe* van de toen bijzonder actuele Franse filosoof Henri Bergson, wiens sleutelbegrippen *élan vital*, *évolution créatrice*, *durée*, *intuition directe* hem veel meer zegden. Bovendien oefende Bergson sinds 1910 een grote invloed uit op het Franse nationalisme.⁴⁵ Of misschien appelleerde de kapelaan aan de eerste werken van de Duitse filosoof Edmund Husserl, die de *Bedeutung* (de betekenis) van de ons omringende verschijnselen (‘fenomenologie’) uitpuurde, eveneens uit de directe intuïtie en met het accepteren van de historiciteit van het menselijk bestaan, zoals dat uit de vooroorlogse *Vorlesungen* in Göttingen bleek.⁴⁶ Maar bovenal prees hij zijn meester, Henry Newman, “*een geniaal deelgenoot in ‘t kardinaalaat*”. Voor Verschaeve is deze zo geprezen “*directe voeling*” een “*algemeen geldende uitspraak der hedendaagsche filosofie*”.

44 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, p. 422.

45 Henri Bergson (1859-1941): zijn hoofdwerk *L'Évolution créatrice* uit 1907 markeerde zijn grote invloed op het Franse geestesleven tot 1914. Zie J. Bor, *Bergson en de onmiddellijke ervaring*, Meppel, 1990, waar al deze sleutelbegrippen uitstekend beschreven worden.

46 Edmund Husserl (1859-1938), van 1901 tot 1916 hoogleraar in Göttingen. In elke geval was Verschaeve bijzonder geporteerd voor de directe intuïtie en de historiciteit van het menselijk bestaan. Het belangrijkste vooroorlogse werk was: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Göttingen, 1913. Over Husserl zie V. Mayer, *Edmund Husserl*, München, 2009.

‘ONZE TOESTAND DWINGT ONS TOT SPREKEN’

Deze brief bevat niet alleen sporen van een filosofisch debat. Er schuilt een duidelijk politiek statement in de bewoordingen van Verschaeve. Het gaat hem in de allereerste plaats over de situatie van de soldaten aan het front en de implicaties van de oorlog op de Vlaamse beweging. De ellenlange klachtenlitanie van Adiel Debeuckelaere en medestanders in de ‘Open Brief van 11 juli’, wordt hier meesterlijk samengevat in niet meer dan 20 lijnen. De kapelaan vergeet niets wat aan de koning was gemeld. De slotsom is snoeihard: “*waartoe kan 't leger de Vlaamsche jongens gebruiken, tenzij tot loopgraaf-soldaten, dus tot kogeldoel en tot kanonnenprooi*”. Het is dit Belgisch leger dat fundamenteel fout zit. En zolang dat leger niet verandert, verandert er niets in het land. “*t leger is de spiegel van 't land.*”

Het zijn de grote politieke hervormingen die het moeten waarmaken. De structuur van het land dient grondig gewijzigd te worden en daar gaat Verschaeve bliksemsnel op in. “*Allen zijn we [d.i. hier aan het front] het eens dat de verandering radicaal moet zijn: verreweg het meeste deel, en dat zijn duizenden en duizenden, denken dat de bestuurlijke scheiding alleen ons recht op vasten grondslag kan vestigen, en dus de eenige vorm is waarmede wij vrede kunnen nemen.*” Dit is de belangrijkste pointe uit de brief. De kapelaan gaat er onverschrokken van uit dat de bestuurlijke scheiding vooropstaat.

Hij apostrofeert de kardinaal aldus: “*Uwe Eminentie heeft in al haar toespraken en brieven onder den oorlog zoo uitsluitend het staatsrecht van België naar boven gekeerd en de Vlamingen daar tegenover als zoo vanzelfsprekend, in 't ongelijk gesteld, dat wij zelfs een oogenblik zijn gaan twijfelen of wij niet onvaderlandsch handelden...*” Elk Belgisch gevoel dat bij de lectuur van *Patriotisme et Endurance* nog aanwezig was, is thans verdwenen. Voor Verschaeve is het zonder meer duidelijk: de kardinaal negeert volstrekt het Vlaamse volksrecht, weggeduwd door het Belgisch staatsrecht, op grond van zijn onveranderlijk thomistisch leerstelsel. Verschaeve heeft er geen boodschap aan dat Mercier in zijn Leuvense tijd als een progressieve neothomist werd aangezien.

Hoe helemaal anders dan pater Jules Callewaert, in *De Stem uit België* van 28 juli 1916 (bemerkt: precies een week na de Brusselse homilie), die het Vlaamse volksrecht onverkort leidde naar Thomas van Aquino en zijn *De legibus*. Callewaert deduceert uit dezelfde thomistische principes de legitimatie van het volksrecht⁴⁷, daar waar Mercier, zoals de meeste toenmalige commentatoren zich beperkte tot de omschrijving van het staatsrecht. Mercier past dit exclusief toe op de Belgische unitaire staat. Men moet maar vergelijken met het werk van de Nederlandse filosoof-priester Theodoor Beysens uit 1917, *Wijsgeerige Staatsleer*, uit de Leuvense school voortgekomen.⁴⁸ De Vaticaanse

47 *De Stem uit België*, II, nr. 45, 28 juli 1916, pp. 1-abcd.2-ab: ‘De zedelijke gevolgen van den Oorlog voor ons Volk. Het vraagstuk.’ Hij heeft het over ‘twee nationaliteiten in één vaderland.’

48 Th. Beysens (1864-1945), sinds 1895 verbonden aan het seminarie van Warmond (Zuid-Holland); in 1908 doctor honoris causa aan de KUL; hoogleraar in 1909, Utrecht. Net als Mercier werd Beysens beschouwd als behorend tot de progressieve vleugel van het neothomisme. Zie

Brief

AAN ZIJNE EMINENTIE KARDINAAL MERCIER.

(Deze brief werd, in September 1917, aan
M^{er} De Wachter, in Londen, afgegeven ter
verdere overzending aan Zijne Eminentie.)

EMINENTIE,

Nu dat ons hart ons aanzet en ons geweten ons dwingt tot U te spreken, rijst alles voor ons op wat Gij voor ons land gedaan hebt. Wij herinneren ons met dankbaarheid wat al moed er uit uwe leering over de waarde en het loon van 't vervullen van onzen soldatenplicht in ons nederkwam, wat fier besef van de grootheid onzer rol uwe woorden in de Sint-Gudulakerk gesproken : « de soldaten zijn de eerste bewerkers van 's lands zedelijke grootheid » ons inplantten, en boven alles hoe goed en hoe moedig Gij onze ouders en familiën getroost, geholpen en verdedigd hebt. Daarnaevē zien wij naar U op, en de grootheid tot dewelke uw prachtig worstelen voor het recht tegen den Duitschen reus U in de pogen der gansche wereld deed stijgen, ontsnapt ons niet, en vervult ons met fierheid, doch ook met eerbiedige vrees.

Wat wij U moeten zeggen maakt ons harte beklemd, omdat het ons den schijn zal geven, alsof wij Uwer Eminentie hooge menschelijke beteekenis en nog hooger geestelijke waardigheid niet genoegzaam erkenden. Daar komen echter toestanden voor, waarover men, spijs den schijn die ergernis geeft, moet

^ Eerste pagina van de brief van Verschaeve aan kardinaal Mercier, afgedrukt in *Ontwikkelingsgang der Vlaamsche Frontbeweging*, 1918. [ADVN, VW 41.3]

beslissingen van 1914 en 1917 betekenen voor Mercier en Beyssens de bevestiging van het neothomisme als officiële kerkelijke leer in de filosofisch-theologische opleiding. Mercier heeft deze decreten altijd strak voor de wagen van zijn sociaal-ethische en staatspolitieke opvattingen gespannen. Verschaeve heeft dat nooit willen doen.

In het voorbijgaan mag het verschil tussen Callewaert en Verschaeve even opgemeten worden. Callewaert was als dominicaan stevig opgeleid in de thomistische filosofie en theologie in het studiehuis van zijn orde en tijdens zijn Leuvense periode. Hij is daar altijd trouw aan gebleven en liet dat blijken in zijn bijdragen in *De Belgische Standaard*, *De Stem uit België* en *Ons Vaderland* (1915-1918). Verschaeve was sinds zijn Brugse seminarieopleiding niet te spreken over de neothomistische 'tractaten' en dat is zo zijn gehele leven lang gebleven.

Verschaeve concludeert: *"Uwe Eminentie stelt daden die met een rechtelijk standnemen tegenover de Vlaamse zaak staan"*.⁴⁹ Het is een straffe uitspraak. De kapelaan ziet de gevolgen daarvan. De kardinaal is tegen *"de vervlaamsching der Gentsche hoogeschool"* (daar duikt voor het eerst de kwestie op). Het geeft Verschaeve in het voorbijgaan de gelegenheid om de problematische ontduubeling van de leergangen aan de Leuvense universiteit aan te kaarten: dat kan niets anders opleveren dan *"een Vlaamse as-sepoester"*. Zijn hoofdaandacht en zijn grootste bekommernis is vervat in het derde *"standnemen"* van de kardinaal: *"een nog openlijker standnemen tegen bestuurlijke scheiding"*. Dat is het ergste wat de kardinaal had kunnen doen.

Natuurlijk hebben deze aangelegenheden te maken met de verwerpelijke Duitse bezettingsmaatregelen. Verschaeve keurt deze in geen geval goed. Hij hoopt echter dat uit deze kwalijke erfenis, toch een goed resultaat kan voortkomen en wil naar de toekomst kijken. De kapelaan koestert echter een sterk wantrouwen in deze toekomst, als het Vlaamse recht niet ten volle erkend wordt. In zijn dagboek aantekening van 18 september 1916 zei hij het reeds: *"t Vlaams recht mag zich op het toekomstige België niet verlaten"*.⁵⁰ De schaduw van de kardinaal werpt zich vooruit op dat toekomstige België. Er bestaat voor Verschaeve geen twijfel: het *"standnemen"* van de kerkvorst leidt sowieso tot het principiële *"bekampen van het door U steeds nog onbegrepen of minstens ondoorvoeld Vlaamsch recht"*. Mercier zal dat nooit kunnen, hij is immers een Waal en

---

J.J. Wolter, *Recent verleden in de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1992 (2005, vierde uitgave), Hoofdstuk 3, *De katholieken*; L. Winkler, in: *Erasmusplein*, nr. 17, 2006, pp. 4-5; R. te Velde, Thomas van Aquino in de Lage Landen: het neothomisme in Nederland, in: *Annalen van het Thijmgenootschap*, jg. 105, 2017, nr. 1, pp. 182-198. – Pas in de jaren 1920-1930 werd Wijsgeerige Staatsleer ook in Vlaams-nationalistische kringen aangewend om een Vlaams staatsrecht te ontwerpen: H.J. Elias, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging*, II, Antwerpen, 1969, p. 73. Dat was ook de reden waarom ik het lemma 'Theodoor Beyssens' heb geschreven voor de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (EVB), Tiel, 1973 pp. 183-184.

⁴⁹ Ouderwets taalgebruik: stelt daden die vanuit juridisch standpunt ingaan tegen de Vlaamse zaak.

⁵⁰ D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, p. 467.

duis onbekwaam om de diepste gronden van het Vlaams zijn aan te voelen. “Daardoor vreezen wij zal UW begrip voor ONS recht nooit werkdadig worden.”

Vanuit Mechelen drongen een aantal berichten door achter het front over drastische maatregelen van de kardinaal tegen de activisten en voornamelijk tegen seminaristen die vlak voor hun priesterwijding verplicht werden een eed af te leggen met de gelofte zich nooit met activistische drijfveren op te houden, naar vergaderingen te gaan of jongeren aan te zetten aan de beweging mee te doen. Verschaeve kan daar geen begrip voor opbrengen. Hij verwijst bewust naar hoofdstuk 4 van *A mes séminaristes*. Daar gaat het expliciet over de gelofte van gehoorzaamheid in de liturgie bij de priesterwijding.

In zijn Mechelse conferenties had de aartsbisschop altijd benadrukt: het ging om een wederzijds vertrouwen tussen bisschop en wijdeling in een open sfeer van hartelijke coöperatie. Niets daarvan is volgens Verschaeve overgebleven in de maatregelen van mei-juni 1917. “Geloofd Uwe Eminentie in gemoede dat het zelfs eenen onder ons zal mogelijk zijn met hen [de nieuwe wijdelingen] samen te werken, heelemaal samen b.v. op sociaal gebied, nadat ze ons politiek hebben afgezworen?” Een uitdagende uitspraak van de kapelaan die toch moest beseffen dat slechts weinig priesters hem in deze visie zouden volgen. Hij wist wel dat de gelofte van gehoorzaamheid haar volle zin bewaarde, maar dat Mercier hier, in concrete politieke zaken, de grens had overschreden. In Rome was men daar ook beducht voor en de Mechelse maatregelen waren voorwerp van intense discussie.⁵¹ Maar dat wist Verschaeve niet.

DE BRIEF AAN MERCIER, EEN MISLUKKING?

Dat was echter niet het enige moraaltheologische dispuut in het mijnenveld tussen geloof en/of moraal enerzijds, en politieke keuzes van katholieken anderzijds. “Eminentie, we hebben gesproken, zonder iets te verzwijgen.” We begrijpen niet dat de Leuvense “professor”, van “de beroemde ‘Psychologie’, wetenschappelijk streng geschreven”⁵², niets begrepen heeft van de Vlaamse volksziel. Het appel van Verschaeve op de volksziel was niet zonder betekenis.⁵³ Dat Mercier de Vlaamse volksziel niet begreep kon al-

——— 51 Voor de achtergronden, zie R. Boudens, Een Vatikaanse visie op kardinaal Mercier in de jaren 1917-1918, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 50, 1991, nr. 1, pp. 28-44 en J. De Volder, *Kardinaal verzet [...]*, pp. 140-143.

52 Het gaat hier om het derde deel van de vierdelige *Cours de Philosophie* (1892-1899), verschenen in Brussel in 1892. Het is deze uitgave die Verschaeve in handen heeft gehad. Een tweede druk verscheen pas in 1922. Wanneer hij precies *Psychologie* gelezen heeft, kon niet achterhaald worden.

53 Verschaeve vatte de *Psychologie* van Mercier in het kader van wat voor de Eerste Wereldoorlog de *Völkerpsychologie* genoemd werd, zoals de Duitse psycholoog en filosoof Wilhelm Wundt (1832-1920) verwoordde in *Völkerpsychologie*, over taal, nationale mythe en religie: *Völkerpsychologie. Ein Untersuchung der Entwicklungsgesetze*, Leipzig, 1900 en *Elemente der Völkerpsychologie*, Leipzig, 1912. Dit zijn werken die op hun beurt verwijzen naar Wilhelm von Humboldt (1767-1835) en zijn opvattingen over taal, volk, natie en nationale psyche (voornamelijk dan in *Über das vergleichende Sprachstudium*, Berlijn, 1820, zie P. Schmitter, *Das “allgemeine” und*

leen maar onheil brengen en politieke heibel veroorzaken. Hij waarschuwt dan ook voor de nefaste gevolgen na de oorlog. *“Waarom komt, gelijk het zoo dikwijls gebeurde in onzen parlementairen strijd om de Vlaamsche wetten, ons katholiek-zijn (...) als een vuurversperring tusschen ons en ons Vlaamsche recht...?”*⁵⁴

Formeel verzocht hij de kardinaal *“dat geen drukking door U zal uitgeoefend worden op katholieken, maar dat ze volkomen vrij gelaten worden om voor 't goed van 't eigen volk en ook van den staat die staatsinrichting voor te staan die zal blijken de beste te zijn”*. Zonder meer kent Verschaeve het recht toe aan elke katholieke Vlaming om in de louter politieke sfeer te kiezen voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit en voor de federalistische inrichting van de staat België. Het woordgebruik is bij de kapelaan verschoven: van het vage 'zelfbestuur', dat luid klonk achter het front, naar een helderder begrip uit het politieke lexicon, nl. 'federalisme'. Even later luidt het in de brief aan paus Benedictus XV, dat het ging om *“l'autonomie d'une Belgique fédérée. Et cela serait la solution de loin la plus favorable”*.⁵⁵

Verschaeve schreef aan Mercier niet in de naam van de priesters, wel in die van *“tweehonderd Vlaamsche intellectuelen aan het front”*. De groep dus die hij persoonlijk kende, die de kern van de Frontbeweging uitmaakte en waarvan velen meerdere gesprekken op zijn voutenkamer hadden gevoerd. Hij verzekerde bovendien dat vele Vlaamse soldaten, wel *“vijftig duizend”*, *“naar volksche wijze de draagwijdte van deze brief”* begrepen en als de kardinaal en de legerleiding het toelieten deze vijftigduizend het document zouden ondertekenen. Nog daargelaten de vraag of er wel zoveel 'fronters' onder de Vlaamse soldaten waren, is deze brief veel te hoog gegrepen en had geen kans de gevestigde instantie tot enige tegemoetkoming te bewegen. De kardinaal, noch de minister van Oorlog, noch de stafchef van het leger – en a fortiori – noch de koning zouden daar één ogenblik aan denken.

De kapelaan had de bedoeling de zwaar drukkende invloed van de kardinaal te counteren, zoals Luc Vandeweyer aangaf in *Open Brieven*, op basis van een getuigenis uit 1928 van priester Leo Dumoulin (aalmoezenier in 1917, pastorale taak in Houtem/Veurne sinds 1922). Kapelaan Verschaeve is daar niet in geslaagd.⁵⁶ De tot mytholo-

---

⁵⁴ *“Vergleichende Sprachstudium”* bei W. von Humboldt, in: G. Hassler & P. Schmitter, *Sprachdiskussion und Beschreibung von Sprachen im 17. und 18. Jahrhundert*, Münster, 1999, pp. 455-491). Voor Verschaeve is de Duitse nationalistische taal- en volkopvatting intrinsiek verbonden met de romantische dichters van de Bevrijdingsoorlog 1806-1815, de zgn. *‘Politische Romantik’*. Zie R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve [...]*, pp. 82-84. De kapelaan heeft over de *Völkerpsychologie* (volksziel) een romantisch-nationalistische, de kardinaal een rationeel-wetenschappelijke visie.

⁵⁴ Waarschijnlijk refereert Verschaeve hier naar de kwarteeuw (1883-1910) politieke strijd over het voorstel-Coremans (vernederlandsing M. O.).

⁵⁵ De tekst van deze (gedeeltelijke) brief verscheen in D. Vansina, *Verschaeve getuigt [...]*, pp. 327-329. Het gaat hier om een kladversie die inmiddels is verloren gegaan (citaat op p. 329). De spatiëring in deze alinea is van mijn hand.

⁵⁶ L. Vandeweyer, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, *“Alleen in u – o ko-*

gische hoogte gerezen adoratie voor de kardinaal zowel als zijn formele macht binnen het kerkbestel verhinderden elk resultaat in deze epistolaire onderneming.

De brief van 6 augustus 1917 betekende niettemin de aanvang van een bijzondere onderneming van Verschaeve: de hoogste kerkelijke instanties, kardinaal en paus, te benaderen en hun de kern van de Vlaamse beweging duidelijk te maken en steun te krijgen voor de realisatie van het politieke ideaal van een Vlaams-Waals federalisme binnen de Belgische staat. Het is zonder resultaat gebleven. Aan het eind van die dag ging een tevreden Verschaeve "met Paul [Sobry] wandelen en genoot van een grote zielsrust, mijn werk, althans "t bijzonderste, was gedaan". Zo dacht hij tenminste.⁵⁷

Vijf dagen nadat de brief op de voutenkamer tot stand was gekomen, verscherpte hoofdaalmoezenier Mgr. Jan Marinis de richtlijnen voor de aalmoezeners en brancardiërs. Hij wist dat Alveringem en zijn kapelaan zich in het middelpunt van de beweging bevonden. Zijn aandacht voor Verschaeve zou nu niet meer verslappen. En toch bleef deze voortwerken. In de eerste 'activistische' uitgave van de brief aan Mercier in 1918, stond onder de titel tussen haakjes vermeld: "Deze brief werd in September 1917, aan Mgr. De Wachter, in Londen, afgegeven ter verdere overzending aan Zijne eminentie".⁵⁸ Er waren genoeg aalmoezeners en brancardiërs om dit document naar Londen mee te nemen, maar is de brief in Mechelen aangekomen? Daarvan is geen spoor te bekennen in het aartsbisshoppelijk archief.

Wel beschikte de kardinaal over een zorgvuldig opgesteld rapport, van de hand van Jan Marinis, d.d. 1 februari 1919. In dit rapport figureerde Verschaeve als een gevaarlijk man met kwalijke invloed op de vele "Blauwvoeters'-soldaten". In zijn ogen waren deze 'Blauwvoeters' de extremistische groep in de Frontbeweging. Niet alleen Mercier was goed ingelicht, ook de bisschop van Brugge, Mgr. Gustave Waffelaert, had een verslag gekregen van Aimé Legrand, directeur van de West-Vlaamse brancardiërs (De Panne) over de houding van de Brugse clerus achter het front.⁵⁹ Verschaeve was voor niemand een geheim. Het ziet er naar uit dat hij op 6 augustus 1917 zijn Rubicon in alle zelfzekerheid had overgestoken. Hij heeft de definitieve richting willen aanduiden waarin de Vlaamse beweging moest voortgaan. Misschien was hij daarom zo rustig en opgelucht bij zijn avondwandeling met Paul Sobry.

---

ning – geloven wij nog [...], pp. 146-147, teruggaand op de bijdrage L. Vandeweyer, Verschaeve schrijft aan paus Benedictus XV in naam van de Frontbeweging. De getuigenis van de schrijfboeken van Leo Dumoulin, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 67, 2008, nr. 3, pp. 236-253. Over deze priester (1890-1942), zie P.J. Verstraete, *Dumoulin, Leo*, in: NEVB [...], pp. 1015-1016.

57 D. Vanacker & R. Vanlandschoot, *Oorlogsindrukken [...]*, p. 514.

58 R. Praet, in: G. Leemans, R. Praet, L. Vandeweyer & F.-J. Verdoodt, "Alleen in u – o koning – geloven wij nog [...]", p. 130.

59 R. Boudens, *Mgr. Marinis, Cyriel Verschaeve en de Vlaamsgezinde aalmoezeners van het Belgisch leger*, in: *Verschaeviana*, I, nr. 5, 1976, pp. 483-494; R. Boudens, Een rapport van hoofdaalmoezenier [...], pp. 63-80; R. Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve [...]*, pp. 192, 201-202, 207.